

Rok Poles

Arhitekt Rok Poles živi in dela v Šaleški dolini. Je (so)avtor knjig Sakralna dediščina Šaleške doline, Villa Bianca – zgodba o ponovnem rojstvu vile, Pozojeva grajska pot po Šaleški dolini, Velenje – sprehod skozi mesto moderne, Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku in rimanih knjig za otroke (O malem mastodontu, jamskem škratu, vili, grajskem duhu, jezerskem zelenjačku; Poskok po Šaleški dolini, Srečni dan prašička s Sončnega grička). Je avtor prenove vile Bianche, Trga svobode v Šoštanju in parka Velenjskega gradu, prireditvenega prostora z odrom ob Velenjskem jezeru ter postavitve muzejskih zbirk.

VELIKA LESENA STAVBA S SEDEMDESETIMI SOBAMI; PRISPEVEK K POZNAVANJU ŠOŠTANJSKEGA TRŠKEGA DVORCA

Uvod

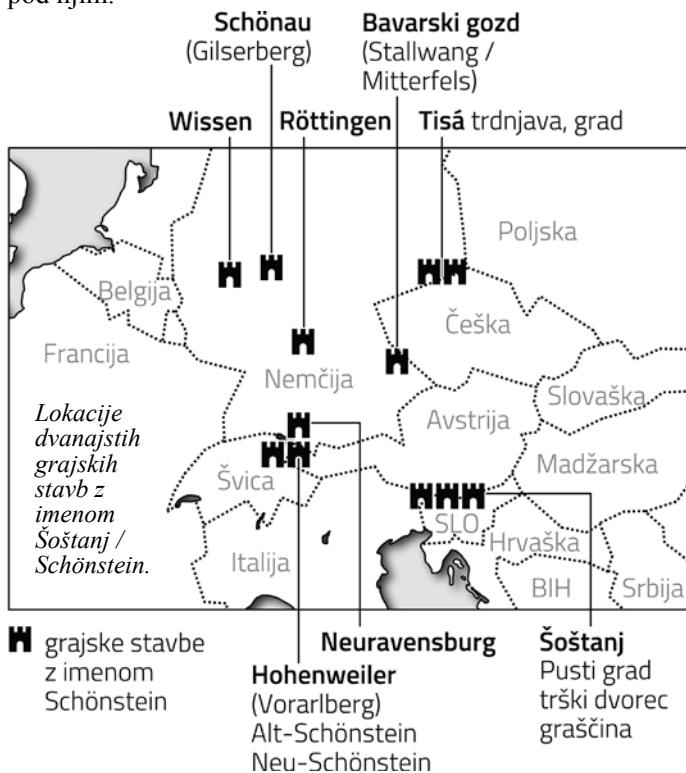
Izginuli trški dvorec je ena od ikoničnih stavb Šoštanja: čeprav je znan le s Vischerjeve grafike, bistveno zaznamuje predstavo o zgodovinski podobi Šoštanja.

Poimenovanja

„Trški dvorec“ je bil drugi sedež šoštanjskega gospostva. Stal je ob trgu Šoštanj, uničil ga je požar leta 1734. Prvi sedež gospostva je bil višinski

grad na hribu nad trgov¹ (ruševina ‚Pusti grad‘), tretji sedež pa ohranjeni dvorec Thurn, poimenovan tudi Vošnjakova graščina – ljudsko ime ohranjam za lažje ločevanje lokacij.

V evropskem prostoru obstaja oz. je obstajalo (vsaj) 12 grajskih stavb z imenom Šoštanj / Schönstein.² Izvorni grad prvotnih šoštanjskih vitezov naj bi bil na Bavarskem. Od tam naj bi preko Koroške prišli v Šaleško dolino in sem prinesli tudi ime Šoštanj za novozgrajeni grad in naselbino pod njim.³

¹ Dušan Kos, Vitez in grad, Ljubljana 2005, 377 ss.

² Rok Poles, »O dvanajstih gradovih z imenom Schönstein«, List, Šoštanj, 2020.

³ Tone Ravnikar, V primežu medplemiških prerivanj, Ljubljana 2010, 71 ss.

Nastanek trškega dvorca

Po Ravnikarju naj bi bil stari grad podrt med celjsko-habsburškimi vojnami 1439,⁴ »verjetno pa grad ni bil podrt do konca, saj se nato še omenjajo gradiščani«.⁵ Kosi piše, da so Celjski »porušili« (ali vsaj onesposobili) vrsto gradov /.../ nekaterih svojih – očitno nezvestih – vazalov, zlasti tiste v bližini Celja, ki so jim bili potencialno nevarni,⁶ mdr. Šoštanj. Po izumrtju Celjskih sta urada Kacenštajn in Šoštanj sodila pod upravo gradiščana na Forhteneku, zato Kosi sklepa, da sta bila objekta uničena. Kos navaja, da je zgornji grad Šoštanj dokončno propadel v začetku 16. stoletja.⁷ Tudi če so stari grad še popravili, da je lahko služil za sedež gospostva, pa se je najkasneje v začetku 16. stoletja morala uprava gospostva prenesti v novi sedež v dolini, ob trgu.

Po Hribniku in Curku naj bi mlajši grad obstajal že leta 1372,⁸ ko so v opisu meje celjske grofije navedli, da meja poteka »do hiše in gradu z imenom Šoštanj«, vendar dr. Ravnikar opominja, da je težko nedvoumno zaključiti, ali sta bili res mišljeni dve stavbi (višinski grad in trški dvorec) ali pa sta dva izraza morda opredeljevala videz in pravni status iste stavbe.⁹

Za gradnjo (prenovo?) dvorca ob trgu je družina pl. Galler¹⁰ uvedla dodatno tlako, zabeleženo tudi v urbarju

⁴ Tone Ravnikar, opomba 32 na str. 46 v: Franc Hribnik, Mesto Šoštanj, Šoštanj 1998.

⁵ Tone Ravnikar, »Nekaj dopolnil k Hribnikovi zgodovini Šoštanja«, Mesto Šoštanj, Šoštanj 1998, 238.

⁶ Miha Kosi, »Grajska politika – primer grofov Celjskih«, Kronika 60, Ljubljana 2012, 481, 482.

⁷ Kos, Vitez in grad, 378.

⁸ Franc Hribnik, Mesto Šoštanj, Šoštanj 1998, 45. Jože Curk, Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem, Maribor 1991.

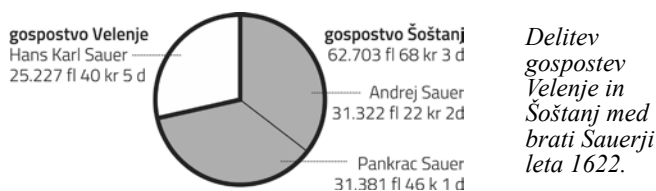
⁹ Ravnikar, opomba 28 na str. 45, v: Hribnik, Mesto Šoštanj.

¹⁰ Helfried Valentinitz, »Willkür und Widerstand, Die Wirtschaftliche und rechtliche Lage der Unterthanen der untersteirischen Herrschaft Schönstein in der früher Neuzeit«, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 471.

iz leta 1575, po katerem Ignaz Orožen povzema: »Uradi Šoštanj, Kacenštajn in Škofja vas (Bischofsдорff) imajo dve grajski stavbi (Burgstall), in sicer Šoštanj in Kacenštajn, od katerih nobena ni dograjena. Tačas so tudi začeli graditi nov grad v Šoštanju nad trgov (ob des Marggts) za stanovanje, a tačas še ni bil izgotovljen.¹¹« Med 'tlako za gradnjo gradu' (ali če so potrebna popravila na gradu) urbar navaja, da morajo podložniki do dokončanja začetih grajskih stavb od vsake hube opraviti štiri dni vprežne in osem dni ročne tlake, podložniki polovičnih hub polovico,¹² kajžarji pa tri dni: za transport kamenja, lesa, apna in drugega gradbenega materiala.¹³

Dr. Ravnikar komentira, da to »govori o neprimernosti že takrat obstoječe stavbe ob trgu, ki je bila zaradi novih zahtev (vdor renesančnih gledanj na izgled in vlogo gradov) malo primerna, ter so zato dogradili stavbo v obliko, ki jo vidimo na grafiki iz l. 1681.«¹⁴ Možno pa je tudi, da je šlo za gradnjo stolpastega jedra današnje graščine, za katerega se je pokazalo, da je iz 16. stoletja.

Nadaljnje podatke prinaša listina o delitvi dediščine med brati Sauer iz 1622: po smrti Hansa Ludvika Sauerja so si njegovi trije sinovi (najstarejši Hans Karl, srednji Andrej in najmlajši Pankrac) razdelili očetovi gospodstvu Velenje in

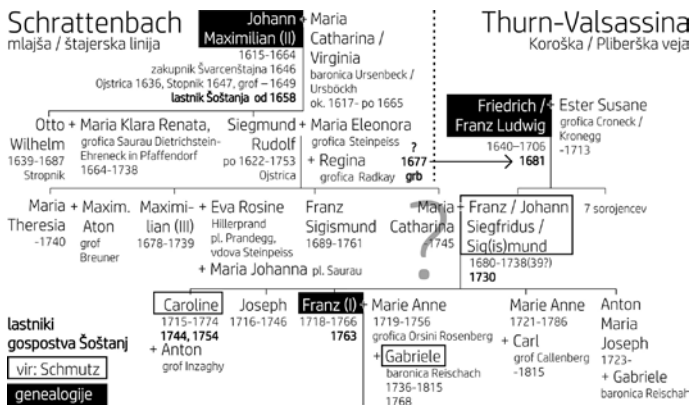

¹¹ Ignaz Orožen, Das Bisthum in die Diözese Lavant., 5. del Das Dekanat Schallthal, Graz 1884, 434.

¹² Orožen, Dekanat Schallthal, 428.

¹³ Valentinitsch, »Willkür«, 473: poročilo preiskovalne komisije glede pritožb podložnikov družine Galler, HK 61/6.

¹⁴ Ravnikar, opomba 32 na str. 46, v: Hribernik, Mesto Šoštanj.

Šoštanj:¹⁵ najstarejši je vzel Velenje, ostala sta si razdelila Šoštanj. Ker je bil Šoštanj tedaj več kot dvakrat toliko vreden kot Velenje, je dobil starejši brat še izplačilo v gotovini in si rezerviral šoštanjski lovski najem.

Pri opisu Šoštanjskih gradov Gadolla prepíše šoštanjski del delitvene listine, ki služi skoraj kot komentar Vischerjeve grafike: »V listini [datirani] Šoštanj 28. maja 1622 / kjer si trije bratje Sauer delijo dediščino, gospodvi Velenje in tukajšnje [gospodstvo] / je Andrej pl. Sauer po očetu Hansu prevzel hišo z uradi [das Amtshaus] v trgu Šoštanj, skupaj s stavbami, posestvi, stari mlin za 1700 F / ta mlin leži tik izven trga na Paki / potem »Lafentalско hišo« [Laffenthalische Haus] / sedaj penzijen [Penzische – gostišče s prenočišči]¹⁶ / s hlevi in vrtovi za 1400 F in pristavo [Meierhof] pri gradu, vključno s konjskimi hlevi za 300 F / kjer so sedanje gospodarske stavbe / mlin za 450 F, potem polja, travnike, gozdove,

¹⁵ Franz vitez Gadolla, Šaleški gradovi viteza Gadolle, Velenje 2015, 190.

¹⁶ Za razjasnitev prevoda na tem mestu se zahvaljujem dr. Tonetu Ravnikarju.

vinograd,¹⁷ polovico ribolova in lova tega gradu je bilo oddanega / najbrž pod grofi Thurni /. /.../ sedanji grad [= graščina] z impozantno fronto proti trgu /.../ je [leta] 1622 vzel Pankratz pl. Sauer in je bil opisan kot še ne izgrajen, skupaj s stražno hiško [Wachthäusel] / zdaj zapor / kozolcem in območji za gradnjo za 900 F – potem pristavo pri Lazišču [Mayerhof zu Lasischen] in hišo v Toplici [Topolšici?] / 300 F / – ki nista več del [gospodstva] Šoštanj –«

Po Hriberniku urbarja iz let 1632 in 1658 omenjata, da delo na tršem dvorcu še vedno ni dokončano.¹⁸ Zaključek ene od gradbenih faz datira kamnita plošča z letnico 1677 in grbom grofov Schrattenbachov, ki so двореc torej še posedovali 1677.¹⁹ Leta 1681 je gospodstvo Šoštanj že v lasti Friedricha (Franca Ludwiga grofa Thurn-Valsassina, začetnika Koroške) Pliberške veje Thurnov, po katerem je gospodstvo prevzel sin Sigismund (1730).²⁰ Potem ko je двореc leta 1734 pogorel, so Thurni sedež gospodstva prenesli v kaščo (žitnico), po kateri je poimenovana »graščina Turn«.

Prehod gospodstva Šoštanj z grofov Schrattenbachov na grofe Thurne

Trški двореc je torej nastal v dveh fazah. Prva gradbena faza je omogočila delovanje gospodstva po poškodova-

¹⁷ Preveriti bi bilo potrebno, ali je Mlinarjeva zidanica, krašena z renesančnim grafitom, kjer je ohranjeno izročilo, da so v njej zbirali grajsko vinsko desetino, spadala k šoštanjskemu gospodstvu. Prim. Rok Poles in Špela Janežič, Kdor trikrat zvon v Šmartnem sliši, težko gre iz Šmartnega, Šmartno ob Paki, zbornik raziskovalnega tabora ERICA, 2001, 2002, 125.

¹⁸ Hribernik, Mesto Šoštanj, 46.

¹⁹ Prvi Schrattenbach, ki je imel v lasti gospodstvo Šoštanj, je bil Johann Maximilian (II.) leta 1658.

²⁰ Poročen naj bi bil z Mario Catharino grofico Schrattenbach, vnukinjo Maximiliana (II.). Christian Friedrich Jacobi, Europäisches Genealogisches Handbuch, 2. del, Leipzig 1800, 370. Tudi: Johann Hübner, Genealogische Tabellen, 3. del, Leipzig 1766, tab. 769. Genealogisches Reichs- und Staats-Handbuch, 1. del., Frankfurt na Maini 1801, 735 navaja drugo verzijo Frančevih prednikov.

nju oziroma porušenju zgornjega gradu. V tem času so bili lastniki gospostva Celjski, cesar Friderik (najemniki Kraig, Lamberg, Lichtenberg), cesar Maksimilijan (najemniki Mindorfer, Lamberger), Kacianar, ponovno cesar (zastavil Ivanu iz Rogatca in Lilgenbergu), Karel V., Ferdinand I., Kacianar.

Druga gradbena faza pa je dodala času ustrezno bivalno udobje in reprezentanco, morda se je začela že pred 1575, poseg je bil gotovo potreben tudi po kmečkem upor 1635, ko naj bi kmetje dvorec zavzeli in razdejali²¹ oziroma 'uničili'.²² V tem času so bili lastniki družine Galler, Helfenberg, Moskon, Wagen, Sauer, Stadl Riegersburg, Schrattenbach in Thurn-Valsassina.²³

*Nagrobnik Ivana Kacijanarja, lastnika gospostva Šoštanj.*²⁴

²¹ Tone Ravnikar, »Še nekaj razmišljanj o upor 1635«, Šaleški razgledi 2, Velenje 1989, 79.

²² Valentinitš, »Willkür«, 482.

²³ Lastniki po: Hribernik, Mesto Šoštanj, 51 ss.

²⁴ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ivan_Kacijanar.jpg, katedrala v Gornjem Gradu.

*Franc
Ludvik grof
Thurn-
Valsassina,
lastnik
gospodstva
Šoštanj.²⁵*

Po tem ko je trški grad pogorel, je bila za sedež gospodstva usposobljen graščina Turn, ki pa je bila po stoletju spet potrebna obnove: vitez Gadolla poroča, da je graščinski kompleks predeloval (dozidaval) Josef Mayer (lastnik 1834–1849), okolico pa uredil grof Rothkirch (1849–1872): *»... je tudi dokazano, da je bil ta [sedanji grad = graščina] do časa, ko je Šoštanj kupil gospod Josef Mayer (okoli 1826) v slabem stanju, in slednji ima zasluge, da je v času njegovega lastništva storil zelo veliko za olepšanje in izboljšanje gradu, tako z izgradnjo nove pisarne, stanovanj, hlevov, kot tudi z ureditvijo sob, novega pokritega hodnika, lepega pokritega kegljišča, ureditvijo novega vrta; v tem smislu nadaljuje tudi*

²⁵ Slika po: Miha Preinfalk, Grofje Thurn-Valsassina na Koroškem, Kronika 2/2008, 254, foto Barbara Žabota.

sedanji lastnik grof Rothkirch, ki je na kamnitem hribu za in nad gradom uredil lepe parke in območja.»²⁶

Upodobitev 1681

Likovna informacija o trškem dvorcu je grafika iz Vischerjeve Topografije vojvodine Štajerske.²⁷

²⁶ StLA HS-1385, Rok Poles, »Zaklad starega gradu varuje črni pes. Transkripcija in prevod zapiskov Franca viteza Gadolle o šoštanjskih gradovih sredi 19. Stoletja«, List 2020. Tudi Franciscejski kataster kaže na dozidave servisnega trakta graščine, bržčas celo z vstopnim portalom vred.

²⁷ Georg Matthäus Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, [Gradec](#) 1681.

V središču je trški dvorec. Pred njim (proti vzhodu) je dvorišče, nato vrt, vse obdaja zid. V zidu sta severni in južni portal, kronana s piramidami: skoznju vodi pot od trga proti Lokovici. Ni videti, da bi portala zapirale vratnice, zid tudi ni višji od ene etaže in – razen dekorativnih cin nad portalom na vrt – nima obrambnih sestavin, ki jih je Vischer sicer natančno upodabljal pri drugih gradovih (strelne line, vogalni stolpiči, obrambni pomoli, dvizni mostovi ...) – torej gre pri tem »obzidju« za simbolno ločevanje prostora, za razmejevanje funkcij in pomenov, ne za obrambo.

Dvorišče je zamejeno nasproti dvorca s pritličnima stavbama, med njima sta vhod na vrt in dvoetažna stavba s stolpičem. Skozi servisno dvorišče ob dvorcu se skozi zahodni zid pride v sadovnjak.

Pod dvorcem je trg: nadstropne hiše, ki druga ob drugi sestavljajo trško fasado, so na trg obrnjene pravokotno s strešnimi slemen, tj. na trg kažejo trikotna čela (zatrepe). Na levem delu se strogi red trške fronte rahlja: manjša lesena pritlična stavba na robu grafike stoji kar pravokotno na ostale – bržčas so to kajžarske hiše, zgrajene kasneje ob naselju.

Nad trškim dvorcem je hrib z ruševino starega gradu: obrambni stolp (bergfrid) se dviga nad nižjim bivalnim sklopom (palacijem). Čeprav grad nima več obrambne funkcije, je hrib še vedno povsem ogoljen.

Med gradom in dvorcem je nadstropna kvadratna stavba, ki jo pogodba Sauerjev imenuje Lafentalska hiša. Ime izhaja iz Laffenthall (ali Lavantthall – Lavantinska / Labotska dolina²⁸). Ali je bila to včasih hiša lavantinskih škofov, nekdanjih lastnikov Šoštanja (1318),²⁹ ali je šlo za kakšne druge povezave s Koroško?

Levo je široka kašča z devetimi okenskimi osmi in štiri etažami (današnja graščina), pod njo gre pot v Lokovico.

²⁸ Rok Poles, O »Bafentalski« hiši v Šoštanju, ki je bila v resnici Lafentalska oz. »Hiša Labotske doline«, List 6, Šoštanj 2020.

²⁹ Kos, Vitez in grad, 377.

Danes gre pot okoli graščine po drugi strani. Desno je trška cerkev: zunanji oporniki kažejo na gotsko ladjo, ob zvoniku je zakristija, vse obdaja zid.

Levo od kašče (graščine) je stala stražna hišica (zapor), ki jo omenja že pogodba Sauerjev (dorišimo ga). Danes je ta stavba videti enako kot Lafentalska hiša pri Vischerju – čeprav njen nastanek umetnostnozgodovinska stroka postavlja po načinu obokanja notranjščine šele v začetek 18. stoletja,³⁰ so morda zidovi starejši. Jožefinski kataster jo navaja kot ‚stavba za pomiritev‘ (Beruchelstuben), po Franciscejskem katastru je ‚Arestanten gebaude‘ = ječa, ljudje so ji pravili ‚kajha‘.³¹

Lokacija (zapisi, pričevanja)

Opisovalci postavljajo trški dvorec na dve možni lokaciji:

- prva lokacija je južno od Levstikove (Primorske) ceste, torej nad današnji trgov,
- druga lokacija pa je točno na območju današnjega trga.

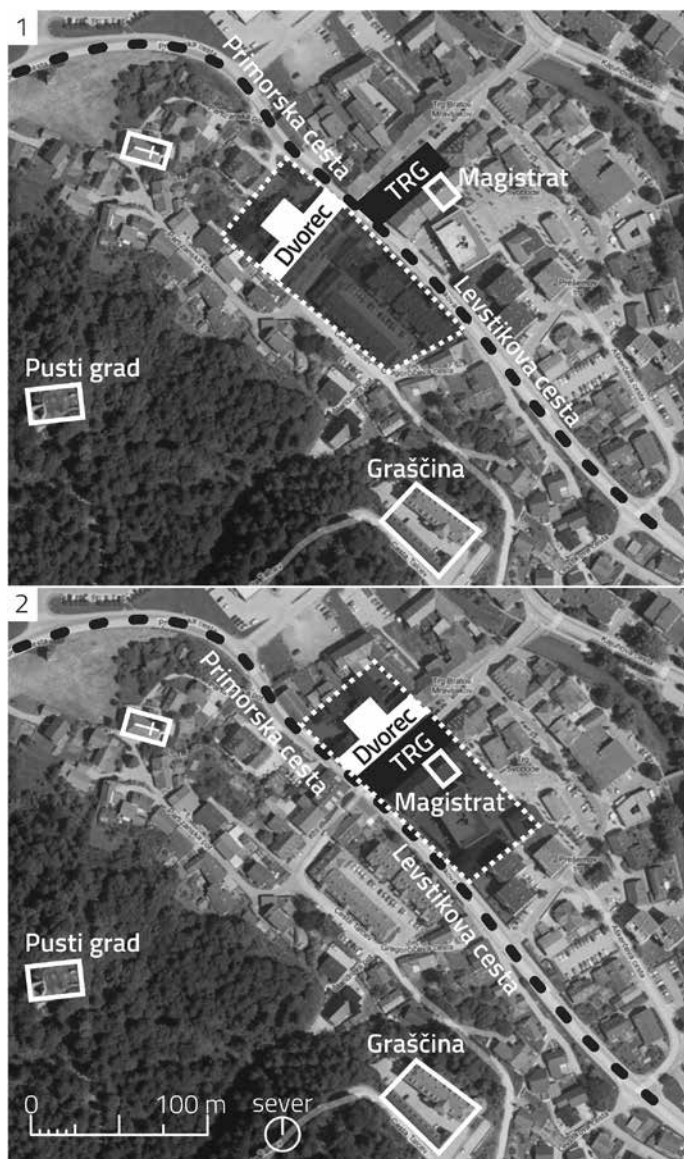
Pregledmo pričevanja o lokaciji dvorca:

Peter Mussi (1846): šoštanjski učitelj Peter Musi (1799–1875) je v ljubljanskih Kmetijskih in rokodelskih novicah 27. maja 1846³² poročal o nenavadni najdbi pri gradnji kleti na mestu nekdanjega dvorca: *»Iz Šoštanja na Štajerskim. V verti Šoštanjske grajšine kopljejo na seli stariga grada za novo klet selišo. V posipje kopaje najdejo bel, lepo izdelan*

³⁰ Nastanek današnje stavbe postavlja umetnostnozgodovinska stroka v prvo polovico 18. stoletja. Register kulturne dediščine RKD, <https://gisportal.gov.si/rkd>, EŠD 16607, hiša cesta talcev 14.

³¹ Viktor Kojc, Mesto Šoštanj, osnovna šola Biba Röck in Napotnikova galerija, Šoštanj 1972.

³² Peter Musi, ž«Iz Šoštanja na Štajerskim«, Kmetijske in rokodelske novice, 27. 5. 1846, 84.

Dve domnevni lokaciji trškega dvorca.

marmor, v sredi kamna križic izsekan. Ko staro ozidje dalje rušijo, se prikaže deskica, verh nje dilica s pečati okovarjena, ki jo zidarji odtergajo. Cekine perčakaje, pa le dva papirčka najdejo; prvi je bil čisto preperel, le neke latinske besede vunder sostavimo in spoznamo molitev; na drugem papirčku pa je v nemškem jeziku celi evangelij sv. Jan[eza]. I. 1-14. natisnjen, ki se takole začne: ‚Im Anfang War das Wort unnd das Word War bei Gott und Gott war das Wort itd. [V začetku je bila beseda in beseda je bila pri Bogu in Bog je bil beseda]. Iz mnogih okoljšin sodimo, da je gomila ta zaklad okoli dve sto let zakrivala in vunder nespremenjeniga ohranila. Slabi papirčik me opomni na Jezusovi izek: ‚Nebo in zamlja boste prešle, moje besede pa ne bodo prešle‘. Luk[ov evangelij]. 21. 33. Musy.«

Musi je sredi 19. stoletja vedel, da je stari šoštanski dvorec stal v vrtu šoštanske graščine, torej nad trgom, ne v trgu. Sredi 19. stoletja so še rušili zidove tega starega dvorca.

Franz vitez Gadolla (ok. 1850³³): vitez Gadolla je bil lastnik gradu Turn v Škalah. V obsežnih domoznanskih rokopisih je opisal gradove v Šaleški dolini, mdr. v Šoštanju: »/.../ grad gospostva v samem trgu, na mestu, kjer sedaj stojijo hiše gospodov Atzl, Samonegg in Mayer. S Vischerjeve upodobitve gradov na Štajerskem lahko povzamemo, da je bil ta grad zelo velik in prostoren, pred njim je bilo grajsko dvorišče, v sredini je imel kapelo, obdan je bil z zidovi in pokrit s skodlami; za tem gradom so stali hlevi, ki se še vedno nahajajo tam – tudi sadni vrt je tam.«

Gadolla poda dve prostorski sidri za lokacijo trškega dvorca: 1.: hiše Atzl, Samonik, Mayer, ter 2.: še ohranjeni hlevi in sadni vrt gospostva.

Kje so imeli hiše trije navedeni gospodje? Ni jih v seznamu lastnikov parcel katastrske občine Šoštanj v Franciscejskem katastru (1825), ni jih v seznamu lastnikov v župnijski kroniki (1872) – prišli in odšli so v vmesnem času.

³³ StLA HS-1385. Poles, Zaklad.

Jožef Atzl, omenjan kot lastnik »Šaleškega kopa« železove rude, sredi 19. stol. lastnik premogovnih in rudokopnih pravic v Šaleški dolini (Škale, Pesje, Puharje, Hrastovec), posest je imel tudi v Zagorju. Jožef Mayer, lastnik šoštanjskega gradu od 1834 do 1849, potem se je družina preselila v Gradec. In Samonik, sloveči šoštanjski trgovec, o katerem piše dr. Vošnjak v Spominih na študentska leta (1850–58): *»Največ smo študentje občevali z rodbinama zdravnika Srebreta in trgovca Samonika. Obe hiši sta si stali nasproti na zgornjem koncu trga«*³⁴ in v povesti Navzgor, navzdol obširneje: *»Od te trgovine sem že slišal, da je bila najbolj sloveča v Šaleški dolini /.../ Samonikova hiša je stala na gornjem koncu glavnega trga ob cesti, ki vodi navzgor v graščino. V tej hiši je bila od nekdanj trgovina, ki pa se je šele pod Samonikom tako razvila, da je slovela po vsej dolini in ga s časom obogatela. /.../ Samoniki pa so že zdavnaj trg zapustili. Ker se edini sin ni hotel lotiti trgovine, je stari gospod hišo in trgovino prodal in se preselil v Gradec«*.³⁵ Rojstni list tega sina – znamenitega generala Ivana Samonigga – priča, da je bil leta 1839 rojen na naslovu Šoštanj 14³⁶ – to je sedanji Trg bratov Mravljakov 16 (od leta 2020 Glavni trg, op. ur.), Strojnikova ali Gusičeva hiša, ki zapira trg na zgornji strani. Za nas je bistveno, da je stala Samonikova hiša nad trgom ob cesti h graščini – tja postavlja Gadolla trški grad.

Gadolla pravi tudi, da hlevi, ki so stali za trškim gradom, še vedno stojijo. Hlev vidimo na Franciscejskem katastru (1825), na drugi (1806–1869) in tretji vojaški izmeri (1869–1887). Na upodobitvi usnjarne (po letu 1893, ko je bila ustanovljena družba Franz Woschnagg & Söhne) na mestu hlevov že stoji vila Franza Woschnagga starejšega (Pri-

³⁴ Vošnjak dr. J., Spomini, prvi del, Ljubljana 1905, 34.

³⁵ dr. J. Vošnjak: Navzgor, navzdol, Povest iz polminole dobe, 62. zvezek Slovenskih večernic, Celovec 1909, 102–108.

³⁶ Rojstna knjiga župnije sv. Mihaela pri Šoštanju, hrani Nadškofijski arhiv Maribor. Rok Poles, »Znameniti sin znamenitega šoštanjskega trgovca Samo(v)nika - feldcojgmajster Ivan baron Samonigg«.

morska cesta 3).³⁷ Torej so stare hleve šoštanjskega gospodstva porušili neke prav na koncu 19. stoletja.

Lavrencij Vošnjak (1872): šoštanjski kaplan Vošnjak je sestavil župnijsko kroniko.³⁸ Na str. 354 piše: *»Pred časom naj bi – po govoricah – na kraju, kjer zdaj stoji Neckermanova hiša, in navzgor od nje, kakor tudi navzdol, namreč v vogalu med cesto, ki vodi tako proti gradu kot proti trški cerkvi, stala velika lesena stavba – ljudje trdijo, da staro gospostvo – s sedemdesetimi sobami. Od tu naj bi vodil podzemni hodnik do starega gradu. – Sedanje gospostvo naj bi služilo za žitno kaščo. / Po požaru v letu 1734 naj bi ostali le še temeljni zidovi, tam so bile kasneje postavljene druge stavbe, med gradnjo katerih so – kot se stari ljudje še spominjajo – našli in izkopali veliko starih zidov. / Prav tako naj bi na mestu, kjer je zdaj grajski vrt, pred tem požarom stalo več lesenih kajž, ki jih niso več ponovno postavili.«*

Prerešetajmo kroniški zapis:

»Pred časom naj bi – po govoricah /.../« – Vošnjak je pisal kroniko leta 1872, pred tem časom. Po ljudskem izročilu.

»/.../ na kraju, kjer zdaj stoji Neckermanova hiša in navzgor od nje, kakor tudi navzdol /.../« – V seznamu šoštanjskih hiš v kroniki³⁹ je Franz Nekerman naveden kot lastnik hiše z naslovom Trg Šoštanj, hišna številka 88, po domače se je reklo »Pader« (padar = zdravnik), saj je bil Neckerman tisti med Šoštanjčani zelo priljubljeni kirurg, ki je bil huda konkurenca dr. Josipu Vošnjaku, ko se je ta kot mladi zdravnik po zaključenem študiju vrnil v Šoštanj.⁴⁰ Na identifikacijski mapi Franciscejskega katastra (1875) je razvidno, da

³⁷ Miran Aplinc, »Stanovati v Šoštanju«, Šaleški razgledi 14, Velenje 2012, 10.

³⁸ Kopijo hrani Muzej Velenje.

³⁹ Vošnjak, Župnijska kronika, 234.

⁴⁰ Borko Elko, »Dr. Josip Vošnjak, zdravnik, pisatelj in narodni buditelj«, ISIS 2012, št. 12, 54.

je to hiša na današnjem naslovu Cesta talcev 2. Na osnovni mapi katastra (1825) hiš na tem območju še ni, kakor tudi ni Neckermana navedenega med lastniki v Šoštanju v tekstualnem delu katastra. Torej je bila Nekermanova hiša zgrajena v času 1825–1875. Stara izginula stavba se je širila še od Neckermanove hiše navzgor proti gozdu in navzdol proti trgu.

»/.../ namreč v vogalu med cesto, ki vodi tako proti gradu [Graščini] kot proti trški cerkvi, /.../« Danes je to del Ceste talcev in Partizanske poti. Območje od te ceste proti trgu (do današnje Levstikove ceste) je bilo leta 1825 dominikalna (pridvorna) posest gospostva Šoštanj.

»/.../ stala velika lesena stavba – ljudje trdijo, da staro gospostvo /.../« Izrecna lokacija starega trškega gradu: po Vischerjevi upodobitvi je bil ta v prostorskem kontekstu res velik. Z dvema nadstropjema je bil vsaj za eno etaži višji kot hiše v trgu, njegova glavna fasada je bila dolga kot polovica trške fasadne fronte. Poleg tega so bile hiše v trgu vsaka zase različne, zato je trška fasada delovala razdrobljeno, grajska fasada pa je bila enotna, monolitna. Da pa bi bil trški grad lesen, je nov podatek, ki pojasni, kako je lahko grad po požaru leta 1734 dobesedno izginil.

»/.../ s sedemdesetimi sobami./.../« Kaj je veljalo za sobo? Po izročilu naj bi imel npr. grad Šalek 36 sob.⁴¹ Janisch pri opisu šoštanjske graščine piše, da ima 12 sob (samo 12?!), vendar dalje našteva še shrambo, kuhinjo, pralnico, mlečno shrambo in kapelo, pa tudi zelo velike prostorne vinske kleti in pripominja, da drugo nadstropje še ni dokončano. Kakorkoli – sedemdeset sob je zelo veliko.

»/.../ Od tu naj bi vodil podzemni hodnik do starega gradu./.../« Podzemne povezave so »klasična« sestavina ljudskega imaginarija o gradovih, a le redko s tvorno osnovo, kakršna je npr. skriti prehod skozi vodnjak na Ljubljanskem gradu.

⁴¹ Gadolla, Šaleški gradovi, 168.

»/.../ Sedanje gospodstvo naj bi služilo za žitno kaščo. /.../« Graščina.⁴²

»/.../ Po požaru v letu 1734 naj bi ostali le še temeljni zidovi, tam so bile kasneje postavljene druge stavbe, med gradnjo katerih so – kot se stari ljudje še spominjajo – našli in izkopali veliko starih zidov. /.../ Prav tako naj bi na mestu, kjer je zdaj grajski vrt, pred tem požarom stalo več lesenih kajž, ki jih niso več ponovno postavili./.../« Kje je bil »zdaj«, tj. leta 1872 grajski vrt? Janisch⁴³ poroča: »Na vznožju grajskega hriba leži lovska hiša, dalje zelenjavni vrt s steklenjakom in vrtnarjevo hišo.«

Jože Hribernik (1932⁴⁴): šoštanjski učitelj v zgodovini mesta o trškem dvorcu pravi: »Ta gradič je stal pod Pustim gradom do ceste, ki prihaja iz Penka in se v ravni smeri preko Kralja Petra trga nadaljuje proti vzhodu. Obdajalo ga je obzidje z vhodom med današnjima hišama lastnikov Mravlag in Stroinigg. Del zidu je vzhodno od Stroinigove hiše viden še danes.«

Dr. Tone Ravnikar v opombah k Hribernikovemu besedilu⁴⁵ pojasni, da stojita na mestu hiš Mravlag in Stroinigg hiši z naslovom Trg bratov Mravljakov 16 (od l. 2020 Glavni trg, op. a.) in Primorska cesta 1, glede zidu pa pravi »Ta del zidu z grbom družine Schrottenbach je še danes ohranjen. Sicer pa obstajata dve teoriji o tem, kje naj bi ležal izginuli Amtshaus. Dr. Ivan Stopar zagovarja mnenje, da je stala stavba na zgornjem delu današnjega trga bratov Mravljakov, kjer se le-ta razširi, in da je razširitev ravno posledica tlorisa grajskih stavb, ki je povsem razviden še na Vischerjevi

⁴² Da je graščina prvotno služila za shrambo desetine, povzema Hribernik (Mesto, 46) sicer po Janischu (Josef Andreas Janisch, Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen, III. Band, Graz, 1885, 850: Zehentfruchtkasten).

⁴³ Janisch, Lexikon, 850.

⁴⁴ Hribernik, Mesto Šoštanj, izdaja iz 1932, 38.

⁴⁵ Hribernik, Mesto Šoštanj 1998, 45.

litografski upodobitvi,⁴⁶ medtem ko Hribernik, kot vidimo, postavlja lego gradu nad trg.«

Tone Ravnikar (2012): »Opozorim naj še na razširjenost, a napačno domnevo, da je trški grad stal na razširjenem področju današnjega Trga bratov Mravljakov. Proti temu govorita najmanj dva podatka, ki ju prinaša ravno Vischerjeva slika. Prvi je napis na spodnjem robu slike, ki označuje začetek trga in kjer se vidi, da je bil ta južno od samega grajskega kompleksa. Poleg tega pa vidimo na sliki, da je bil grad obdan z obzidjem. V kolikor bi enačili lego gradu z lego samega trga, bi moral torej biti z obzidjem obdan tudi sam trg, kar pa se nikoli ni zgodilo. Stavba s strešnim stolpičem na levi strani slike torej ni, kot se to napačno domneva, današnja stavba z naslovom Trg bratov Mravljakov 5 (»upokojeenci«), temveč gre v tem primeru za neko drugo stavbo (prvotno špitalsko kapelo?), ki je danes seveda ni več.«⁴⁷

K povzetku dr. Ravnikarja lahko dodamo še dva argumenta:

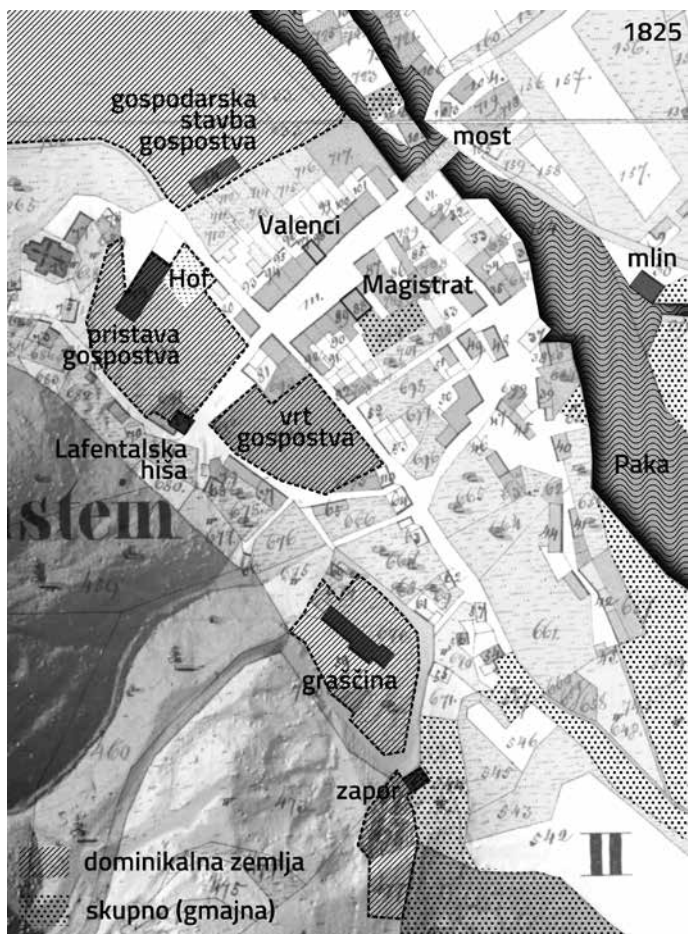
Požar

Hribernik⁴⁸ piše: »Dne 28. maja l. 1734 je izbruhnil pri tržanu Valenciju ogenj, in ker se je razširil, ni uničil le gradu, temveč tudi kapelo, hleve, pod in kozolec, skratka vse, kar je h gradu pripadalo. Najbrž zaradi tega gradu niso več pozidali, saj bi bilo treba začeti pri tleh, do katerih je vse pogorelo.«

⁴⁶ »Graščina Šoštanj [= trški dvorec] je s tlorisno razvrstitvijo svojih stavb determinirala urbanistično podobo današnjega mestnega jedra.« Ivan Stopar, »Šoštanj (Schönstein), trška graščina. Grajske stavbe v Šaleški dolini«, Naš čas 34, Velenje 1980. Isto: Ivan Stopar, »Šoštanj (Schönstein), trški dvorec«, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Med Solčavskim in Kobanskim, Ljubljana 1993, 100.

⁴⁷ Tone Ravnikar, »Grbovna plošča na glavnem trgu v Šoštanju, Drobtnice iz preteklosti Šaleške doline«, Šaleški razgledi 14, Velenje 2012.

⁴⁸ Hribernik, Mesto, 45. Hribernik ne navede vira opisa požara.

Šoštanj na Franciscejskem katastru.

Kje točno je izbruhnil požar? V Seznamu stavbnih parcel Franciscejskega katastra v k. o. Šoštanj⁴⁹ (1825) je navedeno, da je bil Valenzy Johann lastnik stanovanjskega poslopja (Wohngebäude) na gradbeni parceli št. 97 s hišno

⁴⁹ SIAS 177/C/F/C411/s/PT.

številko 57½.⁵⁰ Hiša je stala nasproti magistrata. V starejšem Jožefinskem katastru (1789/90)⁵¹ je v opisu ledine ‚trg Šoštanj‘ na naslovu Šoštanj 57½ naveden lastnik Vallenzy Johann, raba pa je opisana kot ‚pogorišče‘ (Brandstadt), enako sosednja parcela Antona Lorgerja.⁵² Je pri obeh pogoriščih šlo še po pol stoletja za ostanke požara iz leta 1734? Kakorkoli: Valencijeva hiša je stala na trgu, na mestu, kjer naj bi stal trški grad. To pa ni mogoče, ker bi morala biti vmes cesta.

Posestna struktura

Tudi posestna struktura območja kaže, da je bil trški dvorec lociran nad trgom: tam je bilo še v času Franciscejskega katastra veliko območje sklenjene pridvorne zemlje, medtem ko v trgu dominikalne zemlje ni bilo – bil pa je kos skupne zemlje tržanov (gmajne) za magistratom. Ko se je dominikalna zemlja kasneje, sredi 19. stoletja, parcelirala za zasebne hiše nad trgom, tu niso nastale dolge ozke parcele s staknjenimi hišami kot v trgu, ampak širše parcele z razmaknjenimi hišami – vzorec parcelacije in raba prostora sta drugačna.

Arhitektura dvorca

Oglejmo si zdaj podrobno sam dvorec. Nobene sledi ni več o obrambnih sestavinah, gre za renesančno palačo s pritličjem in nadstropjema. Likovni vtis dvorca je zgoščen na eno samo fasado, obrnjeno proti dvorišču in vrtu oz. proti komunikaciji (poti): ta fasada je zelo široka – ima kar 10 okenskih osi, in nenavadno plitva – stranska fasada ima eno samo okensko os. Fasada je strogo geometrično urejena: je simetrična, obe stranski okenski osi sta malo bolj razmaknjeni,

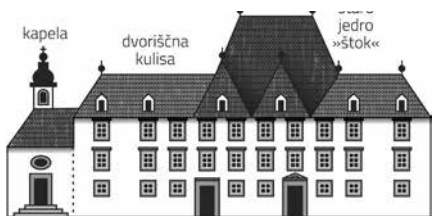
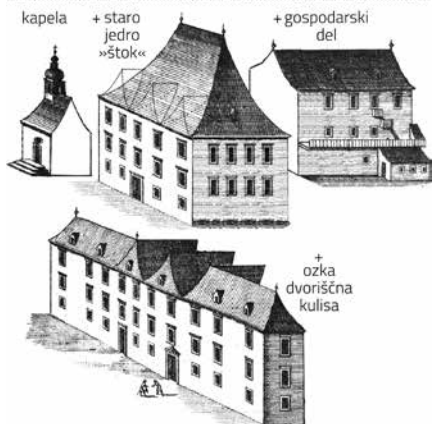
⁵⁰ Nenavadno hišno številko 57½ so zamenjali: indikacijska mapa ima tam številko 78, medtem ko druge številke ohranja.

⁵¹ SI AS 1110.

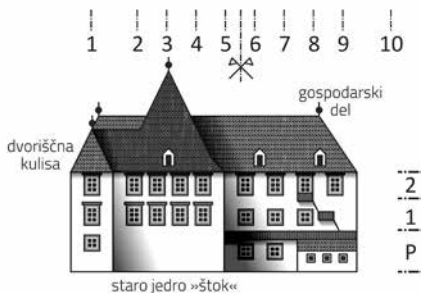
⁵² Rok Poles, »O dveh šoštanskih otokih, kasarni in še čem, Sprehod skozi Šoštanj med letoma 1789/90 in 1825«, List.

Trški dvorec in njegovi sestavni deli (izrez iz grafike G. M. Vischerja).

Fasadi trškega dvorca.

le od vratnih portalov ima desni dodano še trikotno čelo. Okna pritličja so kvadratna, okna nadstropij pa višja in s profiliranimi okvirji – kamnitimi ali naslikanimi.

Ta fasada je kulisa, ki predvsem ustvari vtis, da je stavba večja, kot je v resnici: za to široko plitvo kuliso je približno za pol ožje dejansko stavbno jedro – dr. Stopar domneva, da bi to utegnil biti starejši ‚štok‘ (prva gradbena faza trškega dvorca) z visoko štirikapno streho. Za ‚štikom‘ je še ožji trakt, pri katerem niso več pazili na reprezentanco in vtis reda: ta del stavbe ima zunanje odprte komunikacijske balkone in zunanja stopnišča ali lestve med nadstropji – najbrž gre za servisni oz. gospodarski del stavbe. Podstrešje dvorca je bilo osvetljeno skozi poenotene majhne frčade, strešna slemenena so bila okrašena s krogliami.

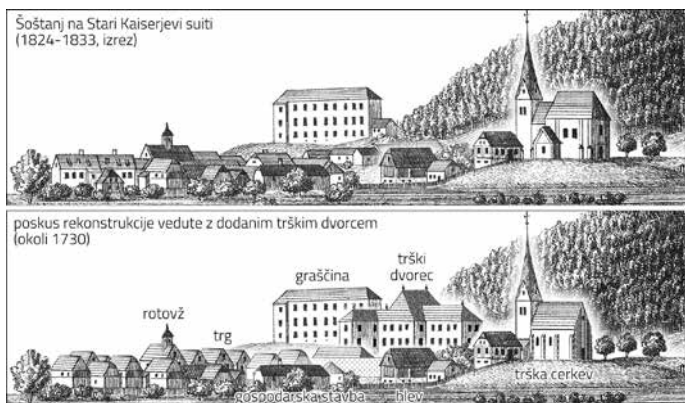
Ob kulisni fasadi je na zgornji strani dodana pritlična stavba z zvonikom, bržčas kapela.

Po podatkih Franciscejskega katastra (1825) so imeli lastniki šoštanjkega gospostva v trgu dve veliki gospodarski poslopji: prvo, zidano, pod cerkvijo (na območju tik ob dvorcu), in drugo, leseno, na travniku severno od trških parcel. Starejši Jožefinski kataster navaja prvo stavbo⁵³ kot ‚Herrschafts Mayerhof‘ (pristava gospostva). Identifikacijska mapa ob njem prikaže razsežno dvorišče, označeno kot Hof. Dalje je bil po Jožefinskem katastru ‚travnik pri ledenici‘ (Wiese bey Eisgrube) tudi v lasti gospostva.

Obe gospodarski stavbi iz Franciscejskega katastra sta tudi narisani na grafiki ‚trga in gradu Šoštanj‘ iz Stare Kaiserjeve suite: prva kot marof z zidanim pritličjem in nadstropjem z zidanimi slopi ter lesenim polnilom med njimi, stavba na travniku pa je pritlična in ima dimnik (bivališče poslov ali kuhinja za prašiče?).

⁵³ Na parceli 266 po tedanjem številčenju, ki ni enako kot na Franciscejskem katastru.

Kaiserjeva grafika je priročna osnova, iz katere lahko poskusimo rekonstruirati podobo trga pred požarom. Trški dvorec se s te strani plasti v treh stopnjah: na levi je ozka dvoriščna kulisa, na sredi štok in desno servisni del. Strešna slemena trških hiše so obrnjena – trikotna čela gledajo na trg. Ladja trške cerkve je zmanjšana na velikost gotske prednice. Ruševine starega gradu so na hribu zunaj izreza grafike. Vidi se, kakšna praznina je nastala v prostoru po odstranitvi dvorca.

Upodobitev trga na Kaiserjevi suiti in poskus rekonstrukcije starejše faze prostora.

Vrt

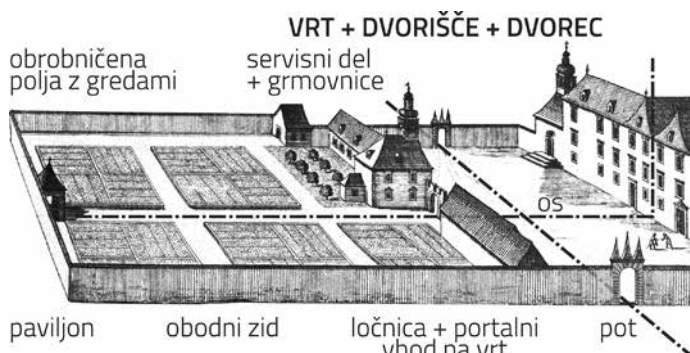
Čeprav dvorec ni stal povsem na ravnini, ampak na plitvem pobočju, je bilo naokoli veliko prostora: dvorcu so lahko po sodobnih vzorih dodali precej razsežen vrt. Za kaj takega pri starejših gradovih na obrambnih legah na strmih vzpetinah ni bilo prostora. Ponekod so vrtove sicer dodajali v bližino gradov, čeprav nanje niso bili organsko navezani,⁵⁴ ali na umetne terase in obzidja. Vrt šoštanjskega trškega dvorca

⁵⁴ Npr. vrt gradu Borl ob vznožju grajske vzpetine. Ines Unetič: Gradovi in njihovo okrasno zelenje. https://zimk.zrc-sazu.si/sl/strani/grad_pano-19#v.

pa lahko primerjamo z vrtovi drugih novoveških dvorcev v ravnini (Begunje, Slovenska Bistrica, baročni park dvorca Dornava). Vrt v Šoštanju je bil še vedno predvsem uporaben, namenjen gojenju zelenjave, a že z dekorativnimi elementi. Zasnova prostora je bila že osna, poravnana s sredino glavne fasade dvorca. Vrt je bil ločen od utrjenega dvorišča, vanj se je vstopalo skozi širok polkrožni portal v zidu s cinami na vrhu. Cine so element iz vojaške arhitekture in naj bi varovale vojake na vrhu zidu, vendar tu za cinami ni nobenega obrambnega hodnika in so le dekor. Vrt je obsegal šest polj: pet polj je bilo kvadratnih in obrobničenih, razmejenih s širokimi potmi, na enem polju (ob stavbah pri dvorišču) pa so na trati rasle stebelne grmovnice. V nizkih stavbah tega vrtnega vogala, ki se z okni in vrati odpirajo na vrt, morda gledamo bivališče vrtnarja in njegovo lopo. Kvadratna polja vrta so bile razdeljene na četrtine in vsaka četrtina dalje na štiri vzporedne grede; grede v sosednjih poljih so si bile pravokotne. Tako je nastal značilen dekorativni vzorec, ki daje vtis vrtenja – poznamo ga tudi iz drugih vrtov ali parkov. Čisto na koncu poti od dvorca skozi vrt je stal kvadraten vrtni paviljon, naslonjen na obodni zid. Stranice paviljona so bile na široko odprte z ločnimi prehodi, skozenj se je lahko šlo (in skoraj gotovo v njem tudi posedalo). Vzhodni del vrta s paviljonom je bil povsem osno simetričen. Paviljon je bil neutilitarna arhitekturna kaprica, prestižno znamenje novega odnosa do preživljanja prostega časa, kar so si plemiči lahko privoščili – znamenje najimenoitnejšega bivalnega sloga. Časa pa niso preživljali le na umetno ustvarjenem in brezhibno urejenem geometričnem vrtu, ampak tudi v naravi – na lovu v okoliških gozdovih.⁵⁵ Pred glavno fasado dvorca se je torej razvil ‚prospekt‘, zavestno ustvarjen lep pogled, ki se je plastil v več zaporednih planih (dvorišče, ločnica, vrt,

⁵⁵ Leta 1605 je nadvojvodov pooblaščenec Abraham Tabenshofer poročal o stanju gozdov, divjadi in čapelj. Stanje se ne more popraviti, ker nekateri plemiči preveč streljajo. Tako delajo: Ivan Sigmud Wagen, deželnoknežji oskrbnik Šoštanja ... Grof Wagensberg bi kupil celo lov v vseh deželnoknežjih gozdovih celjske četrti. Janko Orožen, »Prispevek k zgodovini gozdov v Celjski pokrajini«, Gozdarski vestnik 1969, 106, 107.

paviljon, zid, narava), in ta lep pogled so lahko uživali z višjih etaž dvorca. Vrt je zasedel vsaj toliko prostora kot sam zidani dvorec s servisnimi, tj. gospodarskimi dvorišči – bil je njegov protipol znotraj obodnega zidu, ki je vrt, dvorišče in dvorec povezoval v celoto. Zid je bil ohranjen še sredi 19. stoletja, ko vitez Gadolla piše: »*Tam ležeči veliki vrt je še v lasti gospostva in zdaj g[ospoda] grofa Rothkircha – Je povsem obdan z zelo starim zidom.*«⁵⁶

Elementi vrta pred šoštanjskim trškim dvorcem.

Dvorec z dvoriščem in vrtom je torej obdajal zid, trg pa ni imel obzidja, kot tudi ni dokazov za zapis Janischa:⁵⁷ »*Sedanji grad [Graščina], stolp Pusti grad (Pustihrad) in stari grad spodaj [Amtshaus] so bili svojčas povezani s krožnim zidom.*«⁵⁸

Posestna upravna struktura

Ko govorimo o ‚trškem dvorcu‘, pridevnik ‚trški‘ opredeljuje predvsem geografsko povezavo s trgom – gre za

⁵⁶ Franz vitez Gadolla, Območje trga Šoštanj, StLA HS-1385.

⁵⁷ Janisch, Lexikon, 851.

⁵⁸ Prim.: Koren Božiček, Umetnostnozgodovinski oris, 135.

grajsko stavbo kot sedež gospostva – upravne funkcije trga pa je prevzemal magistrat v trgu. Gospostvo in trg sta bili dve entiteti v prostoru, z različnim naborom zemljišč in različnim statusom ali upravnim mehanizmom (ki se je sicer deloma prekrival).

Ločiti moramo tri plasti ali območja:

- kje vse so bila zemljišča prebivalcev trga,
- kaj vse je obsegalo gospostvo Šoštanj,
- kje je potekala meja trškega pomirja.

1. Zemljišča prebivalcev⁵⁹ trga Šoštanj so bila v večini zaobjeta s kasnejšo katastrsko občino Šoštanj, kot jo začrta Franciscejski kataster 1825.⁶⁰ Kot ugotavlja Pleterski za Blejski kot, velja tudi pri Šoštanju, da se meje katastrske občine ujemajo s tedanjim gospodarskim območjem trga in da so meje katastrske občine hkrati njegov okoljski maksimum.⁶¹ Preko meje katastrske občine so imeli prebivalci Šoštanja razmeroma le malo zemljišč.

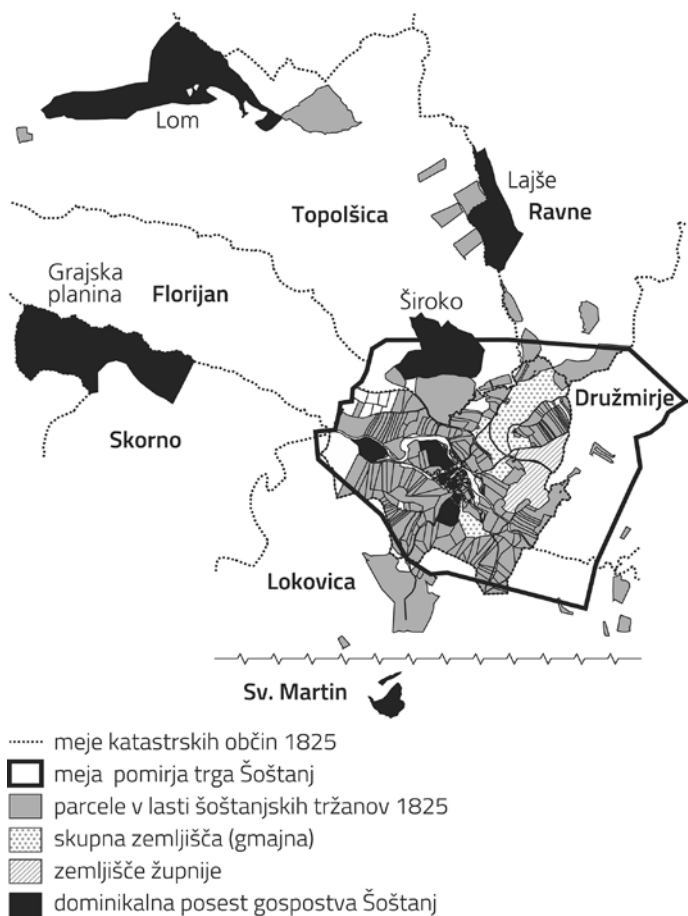
2. Pri gospostvu Šoštanj⁶² pa je bilo ravno obratno: večina dominikalne posesti gospostva, kot jo še lahko razberemo iz Franciscejskega katastra, je bila zunaj območja k. o. Šoštanj in zunaj trškega pomirja – sploh obsežni gozdovi: v Skornem (še danes imenovani Grajska planina), v Topolšici (na Lomu), v Ravnah (Lajše), tudi vinogradi gospostva so bili v Šmartnem ob Paki.

⁵⁹ »Prebivalce Šoštanja« kataster po statusu ločuje na tržane (Burger), ki so v večini, in kajžarje (Häusler), posebej zapiše zdravnika (Chirurg), pisarja (Amtschreiber) in babico (Hebanie), nekaterim pa statusa ne določi.

⁶⁰ Rok Poles, O hrastu s tremi preraslimi križi oziroma še o šoštanjski trški meji (pomirju), List.

⁶¹ Andrej Pleterski, Nevidna srednjeveška Evropa, župa Bled, Ljubljana 2011, 13.

⁶² Gre pravzaprav za posest gospostev Šoštanj in Kacenštajn, združeno v 16. stoletju. Ravnikar, Nekaj dopolnil, 234.

Posest gospostva Šoštanj in tržanov Šoštanja.

3. Pomirje trga Šoštanj je na vzhodni strani obsegalo širok pas, v katerem šoštanjski tržani niso imeli svojih posesti: Družmirje kot matično vas, v bližini katere je bil ustanovljen trg, pa tudi kos Lokovice. Očitno pri pomirju ni šlo samo za očitranje meje posesti v lasti tržanov – z vključitvijo Družmirja so mdr. znatno povečali naborno območje in tako zmanjšali pritisk na trg.

- meje katastrskih občin 1825
 [shaded area] pomirje trga Šoštanj / trška / naborna meja
 5 mejni kamni z napisom GMS (Gemeiner Markt Schönstein)
 [hatched area] velenjski del doline
 ● naselbini trg Šoštanj in vas Družmirje
 ✝ župnijska cerkev sv. Mihaela

Pomirje trga Šoštanj je obsegalo tudi jedro vasi Družmirje.

Odnosi med trgom Šoštanj in gradom (gospodvom) Šoštanj so bili občasno tudi napeti: morda je trg zato poudaril svoj deželnoknežji, tj. od lokalnega gospodstva ločeni status, tudi s tem, da je ob prvotne tri 'lepe kamne', ki govorijo o imenu trga, v trški grb dodal imperialnega orla deželnih knezov Habsburžanov.⁶³

⁶³ Rok Poles, »Od srčastega ščita do srčastih kamnov, Prispevek k poznavanju šoštanjskega grba«, Kronika 68, Ljubljana 2020.

Fizični in »bajevni« ostanki trškega dvorca

Kamnito ploščo z grbom Schrattebachov smo že omenili: plošča ima zgoraj izstopajoč rob in bi po obliki sodeč lahko bila prvotno preklada portala. Danes jo lahko vidi vsak, ki pride v Šoštanj, vitez Gadolla pa izrecno piše: »*O Schrottenbachih /.../ ne najdem nobene sledi, da bi imeli Šoštanj*«. Je možno, da Gadolla sredi 19. stoletja tega grba ne bi videl? Hiša na tem mestu je narisana na Franciscejskem katastru iz leta 1825, torej je sredi 19. stoletja stala, ni pa ob hiši narisane kakšnega zidu ali prehoda ob njej. Je bil grb vzidan na sedanje mesto sekundarno – tako pozno, da ga Gadolla še ni videl? Tudi Vischerjeva grafika na tem mestu ne kaže nobenega prehoda v zidu.

Kamnita plošča z grbom Schrottenbachov.

Polovica stebra, morda del trškega dvorca.

Leta 2019 je bil na parceli št. 708 k. o. Šoštanj najden kos stebra (zdaj v depozu Muzeja usnjarstva), ki bi utegnil biti ostanek trškega dvorca.

V kleti hiš Cesta talcev 2 je obokan hodnik (začetek ,rova‘?), zaprt z zloženim kamenjem, po sredi kleti pa poteka debel zid z ločno odprtino, drugačno od siceršnje geometrije kletnih prehodov in obokov; je pa ta zid vzporeden z daljšo stranico hiše in bi utegnil biti ostanek kleti starega dvorca. Zasuti zidovi so bili vidni tudi pri zemeljskih delih ob tej hiši.

Šoštanjčan Danilo Čebul⁶⁴ pravi: *»Očitno je zgodba o tem rovu [ki naj bi povezoval Pusti grad s spodnjim gradom] prisotna skozi vse generacije Šoštanjčanov. Tudi mi smo v mladosti iskali in kopali po grajskem hribu. O obstoju rova mi je govoril Turk Martin, rojen leta 1900, ki je omenjal rove v kletnem delu hiše, imenovane pri Trimelu. Tudi Samoborjeva Beba (Marija), roj. 1927, je omenjala otroško raziskovanje v kletih te hiše. Sam sem imel priložnost leta 1990 raziskati kletne prostore te hiše in sem si takrat ogledal zanimiv obokan prehod, ki je zaprt z zloženim kamenjem.«*

Literarizirano izročilo je vključeno v ,mladinsko po-vest‘ Jelarjevi čuvarji, v Šoštanju rojenega publicista Davorina Ravljena: *»V ozadju za trgom visoko štrli izmed gostega smrečja zapuščena razvalina. To je ostanek stolpa nekdanjega mogočnega gradu, v katerem so prebivali srednjeveški vitezi. Mnogo pripovedk je ostalo iz tistih davnih časov in ustna sporočila še danes pravijo: Turki so grad razdejali, toda graščak se je z družino vred rešil po podzemskem hodniku, ki vodi globoko doli v hrib. In tam so še danes zakladi rujnega zlata.«*

Gadolla pripominja, da zaklad čuva črni pes.⁶⁵

⁶⁴ Elektronsko sporočilo Danila Čebula Špeli Poles, 6. 9. 2019.

⁶⁵ StLA HS-1385, Poles, Zaklad.

Razvoj prostora

Domnevno se je prostor Šoštanja razvijal takole:

1. Zaradi različnega dviganja zemljišča ob prelomnicah na stiku tektonskih plošč nastane dolina z 8 kilometrom dolgim in 2 kilometra širokim dnom. Skoznjo teče reka Paka. Relief doline je asimetričen – južni rob je strm, severni položen, zato priteka večina potokov v dolino s severa in z nasutji, ki jih nosijo s sabo, potisnejo Pako ob južni rob doline. Eden redkih pritokov Pake z juga je potok, ki priteka iz Lokoviških hribov, iz ‚Pustega grabna‘: nasutja tega potoka so na koncu grabna oblikovala vršaj, ki je reko Pako lokalno odmaknil stran od hriba – nastala je polica, na kateri se bo lahko razvil trg. Bržčas je bilo mogoče Pako na tem mestu tudi prebresti; ob potoku se spusti v dolino stara pot čez hribe v Lokovico in dalje v dolino spodnjega toka reke Pake in Mislinjsko dolino. Hrib ima ime Hoja (Hojaberg), kar najbrž kaže na nekdanjo poraslost s hojami – jelkami. Dolinsko dno je na tem mestu zelo ozko: med hribom Hojo in gričevnatim hrbtom Gorice je kakšnih 600 metrov, in skozi ta prehod je vodila stara cesta na Koroško. Preden je cesta prečkala potok Velunjo, se je ob njej razvila slovanska naselbina – vas Družmirje. Blizu so se cepile tudi poti v Savinjsko in Mislinjsko dolino. Na rahli vzpetini zahodno od Velunje, kamor so kasneje postavili cerkev sv. Mihaela, lahko predvidevamo star simbolni prostor (slovansko grobišče?, antika?).

2. S kolonizacijsko gesto vitezov z Bavarskega nastaneta v prostoru grad Šoštanj in pod njim naselbina. Pri gradnji gradu najprej zaradi obrambe podrejo gozd in vsekajo v skalni pomol jarek, da nastane skalni otok, na katerem zgradijo grad. Naselbino pa zasnujejo na vršaju – na terasi nad dolino, kamor se spusti pot po prelazu – klancu iz Lokovice mimo grajskega hriba. Za tržni prostor razširijo del poti zunaj območja dominikalne zemlje na jugu in pred rečnim prehodom na severu.⁶⁶ Vzporedni stranici naselbine tvorijo hiše,

⁶⁶ Jože Curk domneva, da je nekdanj segal lečasto oblikovan trški prostor vse do vznožja hriba in je bil z gradnjo trškega dvorca trg skrajšan. Curk, Trgi.

postavljene pravilno – strogo v vrsti, za hišami so dvorišča s servisnimi stavbami, nato travniki in vrtovi. Parcele so trake – vzporedne, ozke (približno 8 metrov) in dolge 50–70 metrov. Slemenah so obrnjene pravokotno na skupni prostor, hiše se ne držijo skupaj – med njimi so ozki prehodi. Še leta 1872 so bile mnoge trške hiše lesene, krite s slamo in škodljivi.⁶⁷ Jedro naselbine se drži nekoliko stran od reke, da je varno pred poplavami. Ponovno razdelijo obdelovalno zemljo: na tisto, ki bo še naprej pripadala vasi Družmirje, in tisto, ki bo pripadala novi naselbini (ki tedaj še nima statusa trga): ločnica poteka točno preko domnevnega starega kulturnega prostora, ki je pokristjanjen s tem, da tja postavijo cerkev sv. Mihaela (nadangela, ki premaga hudobca, zmaja). Ob cerkvi je tudi pokopališče obeh naselij. Robni, mejni prostor med dvema naseljema je tudi prostor prehoda med totranskim in onotranskim življenjem. Del prostora ostane v skupni rabi (gmajna). Grajski gospodje si nad naselbino postavijo kapelo oz. lastniško cerkev sv. Mohorja in Fortunata (v 13. stol.).

3. Stari grad na visoki obrambni legi izgubi svojo funkcijo: poškodovan je v času medplemiških spopadov in vpadov Turkov; sčasoma tudi ne ustreza več ideji o tem, kaj je sodobno bivanje; njegova lokacija ne omogoča širitve z dozidavami, kot je bilo to npr. pri gradovih Velenje in Turn. Sedež gospodstva se prenese v čokato stavbo pod gradom. Nastane tudi jedro današnje graščine Turn: večetažni stolp, ki bržčas sprejme še kakšne druge funkcije, kot da služi samo za desetinsko shrambo oz. žitno kaščo. Naselbina dobi trške pravice, mdr. redne sejme in da mora promet obvezno potekati skozi njo. Župnijsko cerkev utrdijo v močan protiturški tabor (po letu 1473). Leta 1572 je v trgu 29 hiš, zavezanih k plačevanju davka.⁶⁸

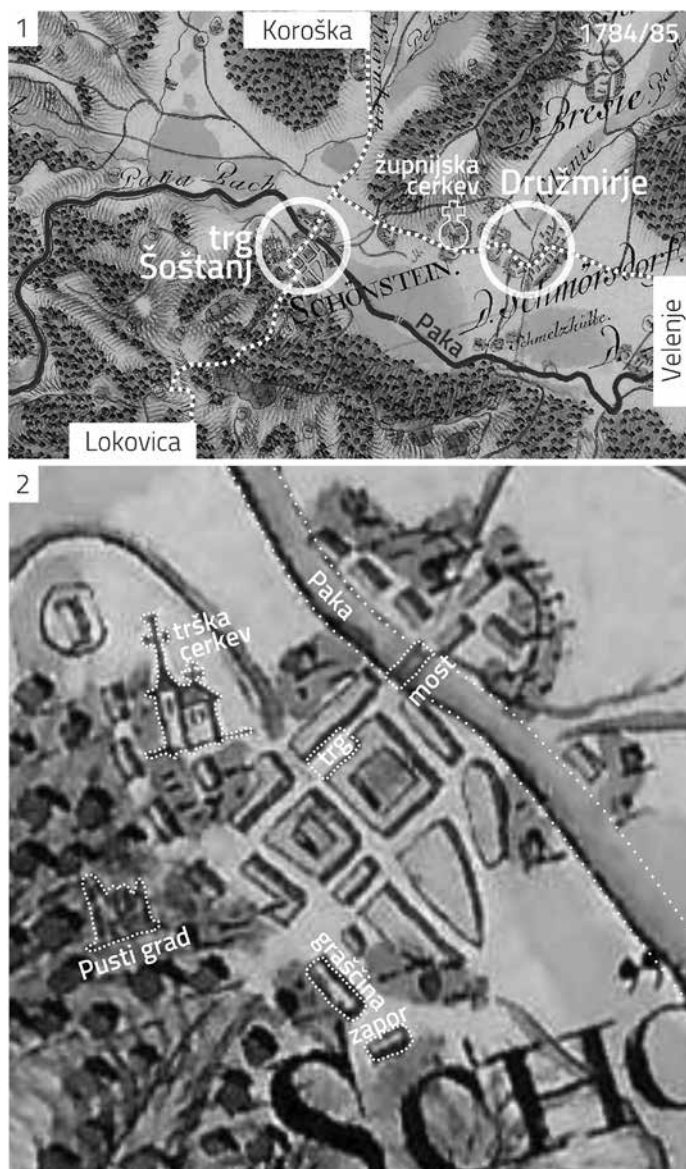
⁶⁷ Curk, Trgi, 135.

⁶⁸ Valentinitsch, Willkür, 470 navaja HK 61/5: 1572, Rauchgeld-Register Markt Schönstein.

4. V želji po udobnejšem bivanju grajski razširijo trški dvorec: starejšemu jedru dodajo ozek, renesančno fasadiran obcestni trakt: široko, simetrično zasnovano kuliso. Zgrajena je iz lesa, kar pomeni hitreje in ceneje, kot če bi bila kamnita, na zunaj pa je ometana, da se razlika v gradnji ne vidi in je ustvarjen impozanten vtis novega gosposkega sedeža. Oblikujejo široko dvorišče in geometrični vrt, vse obdajo z zidom, prehod poti preko grajskega dvorišča kanalizirajo z reprezentančnima portaloma. Zgradijo mlin na Paki. Tudi ob drugem stolpu (jedru graščine) postavijo dodatne prostore in ločen zapor. Nad trškim dvorcem stoji Lafentalska hiša. Ob trgu se pojavljajo dodatne stavbe za območjem primarne trške linije in ob vodi ter kajže pod gozdom. Onkraj Pake, ob cesti na Koroško pod Goricami, stojijo vislice – še eno vidno znamenje oblasti.

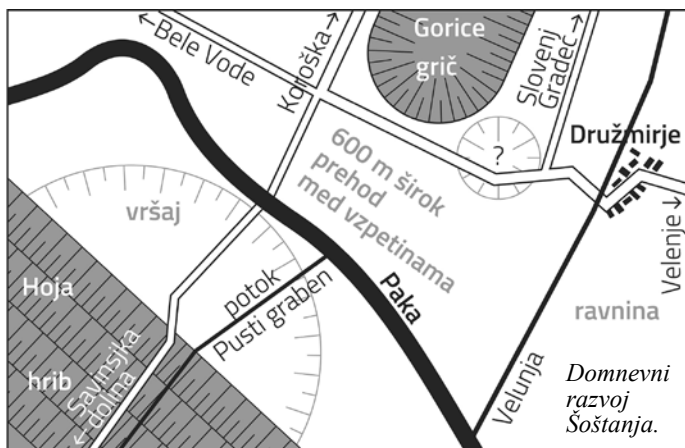
5. Trški dvorec leta 1734 pogori. Ker je lesen, je najbrž res dobesedno »upepeljen« (ostanejo le zidovi kleti in temelji, na katere naletijo stoletja kasneje, ko gradijo stavbe na tem območju). Sedež gospodstva se prenese v graščino. Trg na stranici, kjer je bil nekdanj dvorec, »zaceli« vrzel – zapre trški prostor z novima hišama. Od trškega dvorca ostanejo samo nekatera gospodarska poslopja; sicer je prostor južno od trga izpraznjen še leta 1825, ko snemajo Franciscejski kataster. Hkrati z dvorcem leta 1734 pogori tudi trg, ki je gorel že tudi v preteklih stoletjih. Trg leta 1754 šteje 60 hiš, od tega 19 obrtnikov, 12 posestnikov, 4 gostače in 25 kočarjev.⁶⁹ Ob renesančno baročnih obnovah spremenijo usmerjenost trških streh (slemena obrnejo vzporedno s trgom), stavbe se povežejo med seboj v sklenjen niz, nekatere stavbe sežejo preko dveh ali več nekdanjih ozkih trakastih parcel. Stari (Pusti) grad povsem izgubi pomen – ob izdelavi Franciscejskega katastra (1825) mu ne namenijo ne lastne zemljiške parcele ne zaznambe na karti – gozdna parcela št. 458 z ruševinami gradu je v lasti Johanna Poglatscha, Šoštanj 65, ki nima niti statusa tržana. Nekdanj redno krčeni grajski hrib se spet zaraste z gozdom.

⁶⁹ Curk, Trgi, 135, 63.

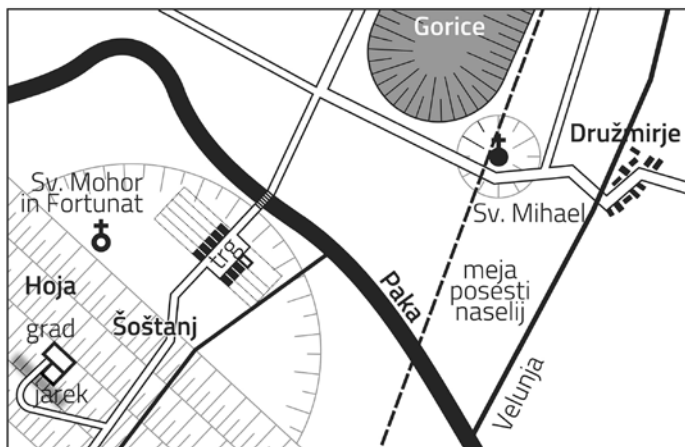

Šoštanj na prvi vojaški karti.

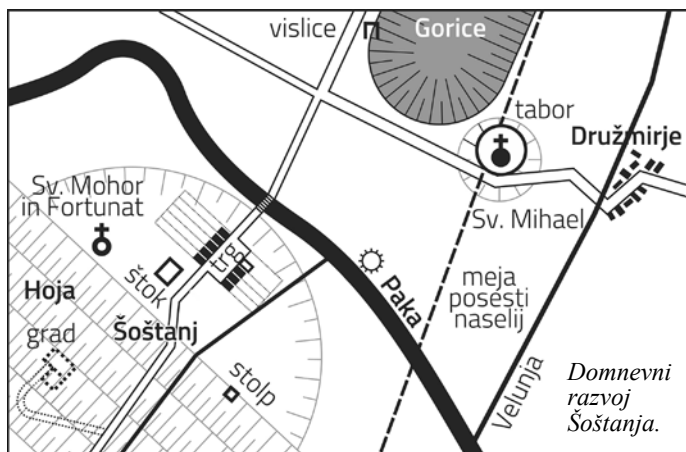
6. Sredi 19. stoletja ob cesti v trg zgradijo vrsto novih hiš, približno vzporednih z linijo nekdanjega trškega gradu, a bolj ob cesti (hišne številke 88, 92). Nekdanji grajski vrt ostaja prazen. Cesta ob reki Paki skozi Penk nadomesti nekdanjo cesto v Savinjsko dolino preko hriba. S trga odstranijo stari pranger.

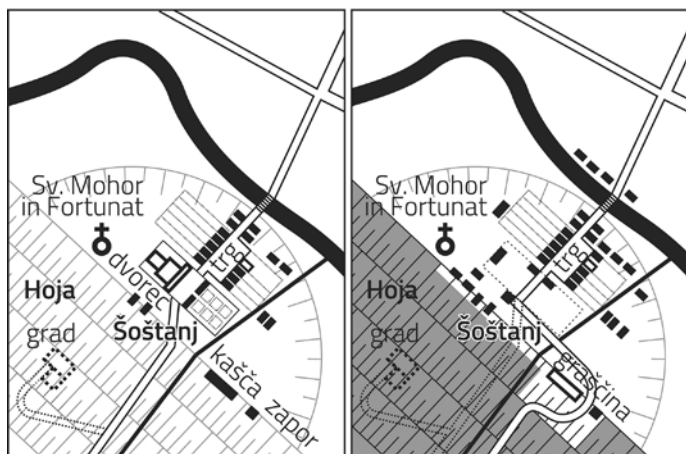
1. Pred ustanovitvijo trga
(geografska matrika + slovanska naselitev)

2. Postavljen grad, ustanovljen trg, trška cerkev (romanika)

3. Opuščen grad, postavljeni: stolp (jedro graščine) in štok (jedro trškega dvorca), mlin (16. stol.), protiturški tabor

4. Trški dvorec, kašča, zapor, magistrat v trgu (17. stol.)

5. Trški dvorec izgine, sedež gospostva v graščini (druga polovica 18. stol.)

7. Na mestu hlevov gospostva in hiše na vogalu trga zgradijo Woschnaggi svoji dve mestni vili (konec 19., začetek 20. stoletja). Pozidava se širi na vrt gospostva. Na mestu

starega križa na trgu postavijo Marijin steber.⁷⁰

8. Danes sta na mestu nekdanjega vrta pred trškim dvorcem stanovanjska bloka.

Viri in literatura:

- **Aplinc**, Miran, »Stanovati v Šoštanju«, Šaleški razgledi 14, Velenje 2012.
- Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen, Historische Verein für Steiermark, Graz 1908.
- Borko, Elko, »Dr. Josip Vošnjak, zdravnik, pisatelj in narodni buditelj«, ISIS 2012, št. 12.
- Curk, Jože, Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem, Maribor 1991.
- Gadolla, Franz vitez, Grad Šoštanj in Območje trga Šoštanj, StLA HS-1385.
- Gadolla, Franz vitez, Šaleški gradovi viteza Gadolle, Velenje 2015.
- Genealogisches Reichs- und Staats-Handbuch, 1. del., Frankfurt na Maini 1801.
- Holzhausen, A., Jahrbuch kunsthistorischen Sammlungen in Wien, Dunaj 1899.
- Hribernik, Franc, Mesto Šoštanj, Šoštanj 1998.
- Hudales, Jože, »Le vkup, le vkul uboga gmajna«, Šaleški razgledi 2, Velenje 1989.
- Hübner, Johann, Genealogische Tabellen, 3. del, Leipzig 1766.
- Jacobi, Christian Friedrich, Europäisches Genealogisches Handbuch, 2. del, Leipzig 1800.
- Janisch, Josef Andreas, Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen, III. Band, Graz, 1885.

⁷⁰ Rok Poles, »Birma in Marijin kip«, List 12, Šoštanj 2016.

- Kojc, Viktor, Mesto Šoštanj, osnovna šola Biba Röck in Napotnikova galerija, Šoštanj 1972.
- Kos, Dušan, Vitez in grad, Ljubljana 2005.
- Kosi, Miha, »Grajska politika – primer grofov Celjskih«, Kronika 60, Ljubljana 2012.
- Musi, Peter, »Iz Šoštanja na Štajerskim«, Kmetijske in rokodelske novice, Ljubljana, 27. 5. 1846.
- Orožen, Ignaz, Das Bisthum in die Diözese Lavant., 5. del Das Dekanat Schallthal, Graz 1884.
- Orožen, Janko, »Prispevek k zgodovini gozdov v Celjski pokrajini«, Gozdarski vestnik, 1969.
- Pettenegg, Eduard Gaston grof, Die Urkunden des Deutsch- Ordens- Central archives zu Wien, Dunaj 1887.
- Pleterski, Andrej, Nevidna srednjeveška Evropa: Župa Bled, Ljubljana 2011.
- Podlipnik, France (Davorin Ravljen), »Jelarjevi čuvaji«, Mlado jutro, 8. in 15. 5. 1932.
- Poles, Rok in Špela Janežič, Kdor trikrat zvon v Šmartnem sliši, težko gre iz Šmartnega, Šmartno ob Paki ???
- Poles, Rok, »Birma in Marijin kip«, List 12, Šoštanj 2016.
- Poles, Rok, »Z računalnikom po Trški poti okoli Šoštanja«, List 4, Šoštanj 2019.
- Poles, Rok, »O hrastu s tremi preraslimi križi oziroma še o šoštanjski trški meji (pomirju)«, List 5, Šoštanj 2019.
- Poles, Rok, »O lesenem trškem gradu«, List 7/8, Šoštanj 2019.
- Poles, Rok, »Zaklad starega gradu varuje črni pes. Transkripcija in prevod zapiskov Franca viteza Gadolle o šoštanjskih gradovih sredi 19. Stoletja«, List, Šoštanj 2020.
- Poles Rok, »O dveh šoštanjskih otokih, kasarni in še čem, Sprehod skozi Šoštanj med letoma 1789/90 in 1825«, List, Šoštanj ???.
- Poles, Rok, »O dvanajstih gradovih z imenom Schönstein«, List, Šoštanj 2020.

- Poles, Rok, O »Bafentalski« hiši v Šoštanju, ki je bila v resnici Lafentalska oz. Hiša Labotske doline«, List 6, Šoštanj 2020.
- Poles, Rok, »Znameniti sin znamenitega šoštanjskega trgovca Samo(v)nika – feldcojgmajster Ivan baron Samonigg«. Čaka na objavo v Listu.
- Poles, Rok, »Od srčastega ščita do srčastih kamnov, Prispevek k poznavanju šoštanjskega grba«, Kronika 68, Ljubljana 2020.
- Preinfalk, Miha, »Grofje Thurn-Valsassina na Koroškem«, Kronika 2, Ljubljana 2008.
- Ravnikar, Tone, »Še nekaj razmišljanj o uporabi leta 1635«, Šaleški razgledi 2, Velenje 1989
- Ravnikar, Tone, »Nekaj dopolnil k Hribernikovi zgodovini Šoštanja«, Mesto Šoštanj, Šoštanj 1998.
- Ravnikar, Tone, V primežu medplemiških prerivanj, Ljubljana 2010.
- Ravnikar, Tone, »Grbovna plošča na glavnem trgu v Šoštanju, Drobtnice iz preteklosti Šaleške doline«, Šaleški razgledi 14, Velenje 2012.
- Stopar, Ivan, »Šoštanj (Schönstein), trška graščina. Grajske stavbe v Šaleški dolini«, Naš čas 34, Velenje 1980.
- Stopar, Ivan, »Šoštanj (Schönstein), trški dvorec«, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Med Solčavskim in Kobanskim, Ljubljana 1993.
- Valentinitš, Helfried, »Willkür und Widerstand, Die Wirtschaftliche und rechtliche Lage der Unterthanen der untersteirischen Herrschaft Schönstein in der früher Neuzeit«, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996.
- Vischer, Georg Matthäus, *Topographia Ducatus Stiriae*, Gradec 1681.
- Vošnjak, dr. J., Spomini, prvi del, Ljubljana 1905.
- Vošnjak, dr. J., *Navzgor; navzdol. Povest iz polminole dobe*, 62. zvezek Slovenskih večernic, Celovec 1909.

- Vošnak, Laurentius, (Župnijska kronika) Liber memorabilium parochiae s. Michaelis prope Schönstein, 1872 (kopija v Muzeju Velenje).

Elektronski vir:

- Register enot nepremične dediščine: <http://giskd2s.situla.org/rkd/Opis.asp?ESD=4320>.